

Ibn Haldun'un "Asabiye" Kavramına "Millet" Kavramı Üzerinden Bir Bakış

Bilge Durutürk [1]¹

¹Adana Alparslan Türkçe Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Adana

bduruturk@atu.edu.tr

Geliş/Received: 27.11.2018

Kabul/Accepted: 28.02.2019

Özet

Bu çalışma, İbn Haldun'un kavramsallaştırmasını gerçekleştirdiği asabiye kavramının 3 temel yaklaşım üzerinden ele alınan millet ve milliyetçilik olguları ile hangi noktalarda kesiştiği ve farklılaştığını ele alan bir okumayı amaçlamaktadır. Bu paralelde öncelikle asabiye kavramı İbn Haldun'un dönemi içinde bulunduğu toplum üzerinden ele alınacaktır. Asabiye kavramının İslam siyasal düşüncesi içerisindeki yeri ve tanımı ile toplumsal dönüşüm paralelinde nasıl bir olgusal değişim sürecine girdiği, Arap kabile toplumları için ne anlam ifade ettiği üzerinde durulacaktır. Buradan hareketle millet kavramının temel olarak üç bakış üzerinden ele alındığı ilkçi, modernist ve sosyo-biyolojik yaklaşımlar ile nasıl tanımlandığı ve bu tanımların ele alınan asabiye kavramı ile ne gibi benzer ya da farklı noktaları olduğu üzerinde durulacaktır. Çalışmanın temel aldığı argüman, birisi İslam siyasal düşünceler tarihinde diğeri ise Batı siyasal düşünceler tarihinde yer alan ve farklı dönemler ve tarihsel arka planlar sonucunda ortaya çıkan iki kavramsallaştırmanın nasıl yakın anlamlar taşıyor olduğunun ortaya konmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Asabiye, Millet, Etnisite, Aidiyet, İslam Siyasal Düşüncesi, Batı Siyasal Düşüncesi

An Overlook of Ibn Khaldun's Concept of "Asabiyyah" Through the Concept of "Nation"

Abstract

This study aims to give a reading of comparison compr Ibn Khaldun's concept of "asabiya" to the concept of "nation" and "nationality" within the context of 3 basic approaches. In this parallel, the concept of "asabiya" by Ibn Khaldun through the society will be discussed. The aim and definition of the concept of "asabiya" in Islamic political thought and how it place to the social transformation, and what it means for Arab tribe societies. From this point of view, the similarities and differentiations between the concept of nation which is defined by primordialist, modernist and socio-biological approaches, and the concept of asabiya will be executed. The argument of the study is based on an assessment from a concept which comes from Islamic political thought and another concept which comes from Western political thoughts, in which they can be parallel or different in explaining the social order.

Keywords: Asabiyyah, Nation, Ethnicity, Belonging, Islamic political thoughts, Western political thoughts

[1] Sorumlu Yazar (Corresponding Author): Bilge Durutürk, *bduruturk@atu.edu.tr*

1. Asabiye Kavramı ve Aidiyet

1.1. İbn Haldun İçinde Bulunduğu Çağ

İbn Haldun, yaşamının ilk yarısında (1332-1370), yoğun bir şekilde Kuzey Afrika politikası içerisinde yer almıştır. Çeşitli hükümdarlıklarda hukuksal, politik, diplomatik ve askeri görevler alan Haldun, bu yaşamı sayesinde insanları, toplumları ve devletleri yakından inceleme olanağı bulmuştur. Endülüs'ten Şam'a kadar kurulmuş ancak kısa ömürlü olmuş birçok hanedanlık üzerinde doğrudan gözlem yapma şansı olmuştur. Bu sayede de aktif siyaset üzerindeki tecrübesi ile olanın sistematik bir açıklaması ve yaşanan çağın genel bir resmini en ince detayına kadar ortaya koyabilmiştir.

Cemil Meriç'in belirttiği gibi: “ Çağdaş düşünce Batı'da Machiavelli, Doğu'da İbn Haldun'la başlar (Meriç, 1995:177). Meriç'e göre Machiavelli ve Haldun'un ortak yönleri, o zamana kadar teoloji ve ahlakın emrindeki sosyal bilimleri onların emrinden çıkarmaları, totem ve tabuları yıkmalarıdır.” İşte bu sebeplerden de yola çıkarak İbn Haldun'u ele alırken çağının var olan düşünce yapısı içinde bağımsız bir düşünür olarak değerlendirmeliyiz. Haldun'un bakış açısını şeriat ve İslam'la sınırlı kalmayan toplumsal sorunların üzerine eğilmiş geniş bir çerçeveden durum değerlendirmesi yapmış bir düşünür olarak ele almalıyız. İbn Haldun'un asabiye kavramı ve toplum ile ilgili düşüncelerine geçmeden önce, kavramı içinde bulunduğu koşulları göz önüne alarak değerlendirmek adına düşünürün içinde bulunduğu İslam aleminde ve çağının özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir.

Yaşadığı çağ itibarı ile İbn Haldun, İslam medeniyetinin duraklama, gerileme, ve zayıflamaya daha sonra da yıkılmaya yüz tuttuğu, buna karşı Avrupa medeniyetlerinin canlanmaya ve kuvvetlenmeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Kısaca dönemin siyasi durumunu açıklarsak;

*İbn Haldun'un yaşadığı çağda Endülüs'ün az bir kısmı müstesna büyük bir bölümü Hıristiyanların istilasına uğramıştı. Geriye kalan topraklardaki emirliklerde de fitneler , çekişmeler ve ihtilaller eksik olmuyordu. Muvahhidler Devleti yıkılmış, uzak batıda yeni Fas'ta **Meriniler**, yakınbatıda yani Tunus'ta **Hasifiler**, ortabatıda yani Cezayir'de **Abdulvadoğulları** hanedanlığı kurulmuştu. Müslümanlar Libya'dan Atlas Okyanusu'na kadar olan İslam ülkelerine Mağrip (Batı), Libya'nın doğusunda kalan ülkelere de Meşrik (Doğu) adını veriyorlardı. Meşrik denilen Mısır, Suriye, Hicaz, Irak, İran, Anadolu, Horasan ve Hindistan gibi yerlerde çeşitli devletler vardı. Bu sırada Mısır'da Memlûklular, Anadolu'da Selçuklu beylikleri ve Osmanlılar hüküm sürüyorlardı. XIV. Asrın sonunda Timur doğu İslam dünyasında tek başına hakim olarak cihan tarihinin ne büyük ve en kuvvetli devletlerinden birini kurmuştu. İbn Haldun'un yaşadığı asırda batı ve İslam dünyasının vaziyeti kısaca bu idi (İbn Haldun, 2005: 17).*

İslam dünyasında parlayan son yıldız olarak da adlandırılacak olan İbn Haldun'un düşünce sistemi, İslam medeniyetinin içinde bulunduğu durumu en başından geldiği son noktaya kadar değerlendirmeyi esas almıştır. Kendisinden önce gelmiş olan Farabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi İslam düşünürlerinin üzerine yoğunlaştığı İslam felsefesinin yaratılması ve şekillendirilmesi düşüncesi yerine İslam imparatorluklarının içlerinde sorunların baş gösterdiği bir dönemde, sorunların kaynak noktalarının tespit edilmesi, bu noktaya nasıl gelindiği ve bu sürecin nasıl üstesinden gelinebileceği gibi siyasetin var olan 'pratikteki yansımaları' üzerine yönelmiştir. Bu açılım üzerinden toplum, iktidar, egemenlik, mülk gibi pek çok kavram üzerinde durmuş; gözlemleri doğrultusunda çağının durumunu evrensel denebilecek bir bakış açısı ile ele almıştır.

İbn Haldun, siyaset ve toplum üzerine düşüncelerini sistematik bir şekilde dile getirdiği eseri *Mukaddime*'de sosyal bilim kurmak için sırf aklın yetersiz olduğunu belirtmektedir (İbn Haldun, 2005: 18). Akli ve nakli ilimler ayrımını ile devam ederek ve kendi düşünce sistemini gözlem ile edindiği verileri kullanarak rasyonalizm ile geliştirmekte, tarihsel sürecin diyalektik ve determinist bir gidişle oluştuğunu kendi terimleri ile belirtmekte ve bu tarihsel kavrayışı maddi temellere oturtmaktadır (İbn Haldun, 2005: 68) .

Bu noktada *Mukaddime*'de yer verilmiş olan sosyal- siyasal teorinin içinde yer alan insan faktörü ve 'asabiye' ya da 'al asabiye' kavramı¹ çok önemli bir yere sahiptir. Kavram, toplumu açıklayan, toplumun oluşumunu, geçirdiği evreleri değerlendiren ve ortaya çıkan süreçte nasıl davranılması gerektiğini açıklayan düşünür için her zaman bir referans noktası olmuştur. Bu sebepten asabiye kavramı, evre evre işlenmiş ve toplumun içinde bulunduğu 'Umran' ile paralel olarak gösterdiği değişimde merkez olarak ele alınmıştır (İbn Haldun, 2005: 78).

1.2. Umran: Bedevi ve Hazeri

Siyasal düşünceler tarihi üzerine yapılan çalışma ve araştırmalarda üzerinde durulması gereken en önemli nokta, dönemi içinde vurgulanan kavramların, olguların ya da oluşturulan düşünce sistemlerinin, düşünürün dönemi sorunlarına çözüm arayışından ortaya çıkmalarıdır. Bu değerlendirme ile baktığımızda İbn Haldun, 'asabiye' kavramını Arap kabileleri arasındaki küçük bölünmüşlükleri, kurulmaya çalışılan devletleri ve bunların süreç ile beraber parçalanışının genel bir değerlendirmesini yaparak açıklamıştır.

İbn Haldun, umran kavramının üzerinde özellikle durmuş ve kavramı insan, toplumsal hayat ve örgütlenme ile tanımlama yoluna gitmiştir. Umran ilmiyle insanın toplumsal hayatla ortaya çıktığı ve toplumsal hayatla birlikte ilerlediği görüşü temel alınmaktadır (İbn Haldun, 2005: 89). Umran ilmi, farklı toplumsal hayat ve örgütlenme aşamaları arasındaki geçiş faktörlerini incelemektedir. Bu faktörlerin başında farklı toplumsal örgütlenmelerin birbirine geçişini sağlayan asabiye kavramı en başta gelmektedir. Her türlü toplumsal birim, her çeşit toplumsal örgütlenme ve yaşam tarzı, toplumsal evrimdeki bütün aşamalar, bu aşamalarda gerçekleştirilen her cins ekonomik, sınai, ilmi, siyasi v.b. faaliyetler, bunlardan doğan çeşitli kurumlar, toplumsal süreçler bu ilimle incelenmektedir (İbn Haldun, 2005: 356). Uygarlık kavramı ile beraber de ele alınabilen umran kavramı, geniş bir çalışma alanına yayılmış; uygarlık, kültür, toplumsal hayat örgütlenmeleri ve topluma dair pek çok kavramın incelendiği bir ilim olarak değerlendirilmelidir.

Umran ilmi ve asabiye ilişkisi denilince üzerinde durulan noktalar, "Bedevi Umran" (al-'umran al-badavi) ve "Hazeri Umran" (al-'umran al-hazeri)'dir (İbn Haldun, 2005: 325; Arslan, 2002: 88). Bedevi umran ile İbn Haldun'un yaşadığı dönemde kabileler halinde yaşantılarını sürdüren, çölde yaşayan ve göçebe bir hayat süren toplumsal örgütlenme biçimi işaret edilmektedir. Hazeri umran olarak belirtilen topluluk ise yerleşik hayata geçmiş olan toplumsal örgütlenme biçimidir (İbn Haldun, 2005: 326-329). Bu iki toplumsal örgütlenme biçimi arasındaki ilişki asabiye kavramı ile ortaya konmaktadır.

İbn Haldun öncelikle toplumsal hayat içinde bir yaşantı durumu olarak umran nasıl ortaya çıkmıştır, insanlar neden bir topluluk ile beraber yaşama ihtiyacı duymuşlardır ve bu ihtiyaç sonucunda nasıl bir araya gelmişlerdir sorularına cevap aramıştır. Bu sorular devamında İbn Haldun, asabiye kavramını ortaya koyacak ve oluşturduğu organizma sistemini açıklayacaktır.

İbn Haldun'a göre insan, diğer insanlara ihtiyacı olan bir varlıktır; toplum içinde yaşama zorunluluğu vardır (İbn Haldun, 2005: 325). İnsanı toplum içerisinde yaşamaya iten başlıca sebepler, insanın hayatını devam ettirebilmesi için ihtiyacı olan besin maddelerini tek başına üretememesi ve aynı zamanda tek bir insanın hemcinslerinin yardımı olmaksızın kendisinden çok daha kuvvetli olana (örneğin yırtıcı kuşlara) karşı kendisini koruyamayacak olmasıdır (İbn Haldun, 2005: 67). Dolayısıyla insanı diğer hemcinsleri ile bir araya getiren başlıca iki sebep, yardımlaşma ve iş birliği zorunluluğudur (Arslan, 2002:107). İnsanların bu iki itici faktör sebebiyle bir arada ve kendilerini dış etkenlerden korumak amacıyla yaşadıklarını belirten İbn Haldun, aynı zamanda insanın var olan hayvani doğasına da değinir. İnsanın bu hayvani doğası dolayısıyla kendilerini birbirlerine karşı da korumaları gerektiği üzerinde durmaktadır (İbn Haldun, 2005: 98). Toplumun hem bir arada doğaya karşı; hem de kendi kendisine karşı birlik içerisinde var olabilmesi için tek yol, 'mülk sahibi' olma halidir (İbn Haldun, 2005: 327). Haldun'un mülk sahibi olarak kastettiği düzenin sağlayıcısı konumundaki egemendir (İbn Haldun, 2005: 20).

Mülk, umranı birlik içinde tutan ve onun sureti olarak adlandırılan önemli ve hazeri umranında özellikle üzerinde durulan bir kavram olarak açıklanmıştır. Mülk, hazeri umranda devlettir. Bedevi umranda ise mülk bir taslak olarak

¹ Burada kavramın orijinal hali kullanılmış olup çalışmanın ilerleyen bölümlerinde "asabiye" olarak Türkçeye geçmiş kullanımı yer alacaktır.

var olmaktadır. Devletin henüz ortaya çıkmadığı bedevi umrandan mülke geçişi sağlayacak ve bedevi umranı bir arada tutan unsur ‘riyasa’dır. Dolayısıyla Bedevi umrandan hazeri umrana geçiş durumunda riyasetten devlete (mülke) geçiş, kabile reisliğinden hükümdarlığa geçiş anlamına gelmektedir.

Siyasi egemenlik Umran’ın varlık şartıdır ve siyasi cinsten olaylar da toplumda meydana gelen olaylar arasında ekonomik nitelikli olaylar kadar, hatta onlardan daha önemli, daha ağırlığı ve belirleyiciliği olan olaylardır. O zaman burada şu sorular ortaya çıkar: Siyasi egemenliğin ve onun en yüksek bir biçimi olan mülkün, devletin kaynağı nedir? O, bir toplum içinde nasıl ve hangi şartlar altında çıkmaktadır? Bir insan topluluğu içinde siyasi egemenliği ellerine geçirenler, bunu ne sayesinde ve nasıl bir süreç sonunda başarmaktadırlar? (Arslan, 2002: 92)

Bu paralelde Haldun, devletin oluşumu paralelinde asabiye kavramını ortaya koymuştur.

1.3. “Asabiye” Kavramı

Asabiye kavramı pek çok farklı yorum ile ele alınmış ve İbn Haldun üzerine çalışmış olan pek çok düşünür tarafından da farklı çeviriler ile açıklanmıştır (Arslan, 2002: 40). İslam ansiklopedisindeki tanımı ile asabiye;

Asabiyet, Araplarda İslamiyet’ten evvelki devirde, bir kimsenin ‘asaba’sını yani baba cihetinden akrabalarına yahut da umumiyetle kabilesini, haklı haksız her meselede müdafaa hazır olması ve kabile efradının gerek kendi mal ve mülklerini korumak ve gerek başkalarının mal ve mülklerini zaptetmek için bir söz üzerine birleşmesidir (Arslan, 2002:45).

Mukaddime’de vurgulanan kavrama dair açıklamalardan yola çıkarak asabiye, devletin varlık sebebini açıklayan en önemli unsur aynı zamanda toplumun var olmasını, bir bütün haline gelmesini sağlayan bir başlangıç noktasıdır (Uygur, 2008: 40; İbn Haldun, 2005).

Bu çalışma ile ilgili araştırma sırasında asabiye kavramının topluluk ruhunu barındıran psikolojik bir yaklaşımla ele alındığına da rastlanmıştır (Arslan, 2002). Bu noktadan hareketle toplumu bir arada tutan bir duygu, coşku olarak asabiye, bedevi umrandan geçiş sürecini ve hazeri umrandan itici bir güç rolünü oynamaktadır. Bununla birlikte asabiye, bir tür soy dayanışması, yakınlık duygusu, birliktelik hissi gibi kavramlar ile basitçe tanımlanamayacak kadar toplumun yapısına işlemiş ve toplumun hareket ettirici unsuru olarak var olan bir durumdur (Uygur, 2008: 47). İbn Haldun’a göre bedevi toplumlarında kabile üyelerinin bir araya gelmesi ve kabilelerin oluşum süreci içinde ‘kan bağı’ en büyük rolü oynamaktadır (Arslan, 2002: 67). Soya dayandırılan bağlılık durumu, kabileyi bir arada tutan umranın temelindeki insanların birbirlerine ihtiyaçlarından dolayı bir arada yaşamalarını sağlayan işbirliği ve yardımlaşma gibi itici güçlerden gelmektedir. Bu bağlılık, kabile içerisindeki bireyleri dış tehlikelerden koruyan ya da diğer kabilelerden gelebilecek tehlikelere karşı güçlü tutan ve birbirlerine bağlı kalıp kenetlenmelerini sağlayan bir duygu ve coşku durumu olarak belirtilmiştir. Arslan’a göre;

İşte bu bedevi umran seviyesindeki toplumsal örgütlenmelerde ortaya çıkan, bu seviyede yaşayan bir grubun üyelerini birbirine bazı yakınlık duyguları ile birleştiren, onları dış bir tehlike karşısında grubu birlikte savunmaya ve korumaya ve savunmaya iten, ayrıca bu grup reisine kendisine karşı duyulan büyük saygıdan doğan temelde ‘ahlaki’ diyebileceğimiz otoritesini veren şeye İbn Haldun ‘asabiye’ adını vermektedir. Bu yakınlık duygusunun temelinde de esas olarak yakınlık ve uzak bir kan bağılılığını, yani biyolojik bir olayı koymaktadır. Çünkü ona göre bu sözü edilen bedevi grubun üyeleri, birbirlerine aynı aileden, aynı soydan, atadan gelmeleri anlamında bir takım biyolojik bağlarla bağlıdırlar ve kendilerini de böyle görmektedirler(Arslan, 2002: 110).

Asabiye, bedevi toplumunda önemli bir bağlayıcı, bir arada tutucudur (İbn Haldun, 2005: 70). Asabiye’nin gerekli durumda kişinin kendi hısmını olan bir kişinin zor duruma düştüğü ya da haksız ama aynı zamanda güçsüz olduğu bir anda dahi korunmasını ve arka çıkılmasını sağlayacak güçte bir duygu olduğunu vurgulayan İbn Haldun Mukaddime’de durumu şu şekilde açıklamaktadır;

Zira her insan kendi asabesinden ve nesebinden olan kimselerin, imdadına koşmaya daha çok önem verir.(Asabesinden gelen feryat, kişiyi galeyana getirir). Allah’ın kullarının

kalbinde yarattığı dar ve sıkışık zamanlarda hısım ve akrabasının imdadına koşma ve onlara karşı şefkatli olma duygusu insan tabiatında mevcuttur. Yardımlaşma ve dayanışmaya vesile olan duygu olduğu gibi, düşmanlarına daha çok korku salmalarının sebebi de budur (İbn Haldun, 2005: 134).

Buradan hareketle kavram, hem bedevi toplumunda var olan birbirini kollama ve koruma durumuna açıklık getirmekte hem de bunun Allah tarafından da insan tabiatına verildiğini ve Allah'ın kullarına verdiği irade özgürlüğüne olan inancı ile hareketlerinden sorumlu olan insanın hareketlerini nasıl ve ne şekilde yönlendirdiğini açıklamaktadır (İbn Haldun, 2005: 136). Aynı zamanda İbn Haldun kavramı açıklarken, Allah'ın kulları arasında asabiye mefhumunun gelişmiş olduğunu ve bu duygunun onları bir arada tuttuğunu açıklarken “Allah kullarının gönlünde, hısım- akrabalarına ilişkin sevecenlik ve koruma coşkusu yaratmıştır” (İbn Haldun, 2005: 334) diye belirtmiş ve asabiye insanların içinde var olan bir coşku ve duygu olduğunun üzerinde bir kez daha durmuştur.

Asabiyet kavmi dayanışma, ideolojik ve dini tenasüt, kavmi ve milli birlik hissi, ictimai tenasüt, devlet kuran milletlerin enerji kaynağı, devlet kuran irade ve kudret, sahibine heyecan veren ve müsbet ideolojilerle beslenen kitlelerin dinamik kudretidir (İbn Haldun, 2005: 95).

Bu noktada kabile içinde yer alan bireylere dikkat çekilmektedir. Haldun'un toplum düzeninde küçük yaşlardan itibaren sürekli bir arada yaşayan insanlar kendilerine çok yakın olan kimselere karşı bir koruma ve kollama hissi içerisine girmektedirler. Kabile olarak göçebe bir yaşam tarzı yaşayan topluluklarda genel olarak tüm insanları bir arada tutan 'reis' bulunmakta ancak reis, devlette mülkün başında duran hükümdar gibi bir özellik göstermemekte sadece kabilenin bir arada varlık göstermesini sağlayan asabiye yanında bir etken olarak yer almaktadır (İbn Haldun, 2005: 95). İbn Haldun'a göre;

Reis, asabiye duygusu kuvvetli ve 'biz bilinci' gelişmiş olan Bedevi toplumu içinde yönlendirici olarak ön planda değildir. Sadece bir rehber gibi varlık gösterir. Ancak Bedevi toplumdaki Hazeri topluma geçişte hem sosyal hem de ekonomik hayatta meydana gelen değişiklikler yanında asabiye durumu ve toplum içindeki insanlar açısından değeri de değişmekte ve bu değişimin getirdiği bir sonuç olarak mülkü elinde bulunduracak olan bir 'melik' e geçiş yaşanmaktadır. Melikin buyruğu altındaki toplum artık riyaset ile değildir; bir hükümdar/egemen ile devamlılığını sürdürmektedir (İbn Haldun, 2005: 95).

Daha önce belirtilen ve mülk ile egemen arasında olduğu belirtilen ilişki burada riyase ve reis arasında oluşmaktadır. Her iki umran durumunda da temelde güdüleyici unsur asabiye olmakla beraber ortaya çıkan düzende “riyase-reis” ve “mülk- 'melik” ilişkisi gelişmektedir (Arslan, 2002: 116).

Bedevi düzenin şehir düzenine geçişinde kabileler arasında birbirlerine baskın olan ve güçlü olanın kazandığı bir mücadele yaşanmaktadır. Bu mücadeleye değinen İbn Haldun;

Kabile fertlerinin birleşmesini, yardımlaşmasını, dayanışmasını birbirlerini ve kabilelerini müdafaa etmelerini ve öbür kabilelere birlikte tecavüz ve taarruzda bulunmalarına temin eden bu histir. Bir kabile ve fertleri, asabiye hissi sayesinde can ve mal emniyetine kavuşur. Bu hissini sevgiyle savaşır, öldürür veya öldürülürler. Şu halde birleşmenin, dayanışmanın, feragatin ve fedakarlığın kaynağı asabiye hissidir (İbn Haldun, 2005: 95).

...

Kabile ve cemaati teşkil eden fertler arasında kuvvetli bir birlik, sağlam bir dayanışma, sürekli bir yardımlaşma ve tabiatan gelen bir koruma hissi, şuur ve inancıdır. Himaye, müdafaa talebe ve ortaklaşa yapılan her türlü ictimai faaliyet o sayede husule gelir. Memleketlerin fethi, zaptı, istilası, işgali, zaferlerin kazanılması bu şekilde tahakkuk eder (İbn Haldun, 2005: 95).

Burada ele alınan bedevi hayattan hazeri hayata geçiş süreci, asabiye'nin şekil değiştirdiği mülkün ortaya çıktığı bir süreçtir (İbn Haldun, 2005: 98).

1.4. Bedevi'den Hazeri'ye Geçiş: Nesep ve Sebep Asabiyesi

Asabiye'nin ulaşmayı amaçladığı son nokta devlettir. Devlet ise direk olarak mülk kavramı ile ilişkilidir (İbn Haldun, 2005: 99). Bu sebepten toplumun dayanışma içerisine girip farklı bedevi toplulukların birbirleri ile kaynaşması, sonrasında bir tarafın üstün gelmesi ile sonuçlanacak olan bir düzen içinde, asabiye de şekil değiştirmektedir (İbn Haldun, 2005: 79). Bedevi toplulukların birbirine karışması ve yerleşik hayata geçişte bu kez ailelerin birbirleri ile olan akrabalık ilişkileri, asabiye'nin varlığını göstermektedir. Ancak bu asabiye, aynı soydan gelmeye bağlı olarak varlık gösteren kabilelerde gözükürken asabiye ile aynı değildir. İbn Haldun bu geçiş sürecindeki asabiye kavramını açıklamıştır.

Bedevi hayat seviyesi içinde ileriki bir safhada, gerekli şartlar oluştuğunda, bedevi bir grubun başlangıçta kendi kendisini tasdik etme iradesi olarak adlandırabileceğimiz asabiyesi, kendini başkalarına tasdik ettirme amacına yönelmektedir. Burada bir kabile içinde belli bir ölçüde egemenliği kabul edilen bir liderin ve ailesinin sürükleyici yönetimi altında başka kabile veya grupları boyunduruğu altına sokma yollarını aramakta ve devlet ve şehir uygarlığına geçiş imkanlarını aramaktadır. Bunun da belli başlı iki yolu vardır: Ya bu grubun kendisi emri altında gruplarla şehirler, büyük yerleşme merkezleri kurmakta ve böylece şehirleşmektedir; veya mevcut şehir uygarlıkları içine girmeye çalışmaktadır. Bunun da yolu artık zayıflamış ve kendisine direnme gücü göstermeyecek şehirlere saldırması ve buradaki egemen grubu ortadan kaldırarak onun yerine geçmesinden geçecektir (Arslan, 2002: 122).

Buradan hareketle şehir düzenindeki asabiye kavramı, etkisini yitirmeye başlayan ve toplumun içindeki bireylerin birbirlerinden uzaklaşmaya, birbirleri için dayanışma gösterme güdülerini yitirmeye başlayan bir hal almaktadır. Bu durumun başlıca sebebi olarak kan bağı ile gelmiş olan güçlü asabiye bağının şehir toplumunun getirdiği ekonomik farklılıklar ve ihtiyaçlardaki dağılım sonucunda azalabileceğidir (Arslan, 2002: 127). Bedevi düzenindeki birbirine bağımlılık ve koruma oldukça azalmış ve hatta yok olmuştur diyen İbn Haldun, her durumun doğum, büyüme, olgunluk, yaşlanma ve ölüm süreçleri olduğunu dile getirerek asabiye olgusu için de aynı durumun yaşandığını ve kırsal hayattan şehir hayatına geçiş amacını gerçekleştirdikten sonra asabiye bağının azalarak kaybolacağını değerlendirmiştir.

Zira onlarda (bedevilerde) asabiyet daha kuvvetlidir, iptidai ve bedevi toplumlarda çok kuvvetli ve tesirli olan asalet, bu yüzden medeni ve hadari toplumlarda tesirini kaybederek zaafa düşer. Unutmamak gerekir ki, asalet ve şeref, doğar büyür ve ölür, sürekli değildir. Kazanılmış bir şeydir, onun için bir müddet sonra kaybolur (İbn Haldun, 2005: 107).

Yine mukaddime çalışmasında belirtildiği gibi;

İbn Haldun'un Mukaddime'de tasvir ettiği asabiye, bugün Asya, Afrika ve Amerika'da yaşayan kabile ve aşiretler arasında hala varlığını muhafaza etmektedir. Ancak bu asabiyet anlayışları, içtimai sahada görülen değişiklik ve gelişmeler sebebi ile devlet kurma fonksiyonunun yitirmiş gözükmektedir. Anadolu'da bile çeşitli bölgelerde mevcut olan kabile ve aşiretler arasında bu asabiyet halen vardır. Bunlarda artık devlet kurma şansına ve imkânına sahip değillerdir. İbn Haldun 'İbn Rüşd, asabiyetin ne olduğunu bilmiyor, çünkü yaşadığı Endülüüs'teki şehirlerde asabiyet yoktur' derken bu hususu gözden uzak tutmadığını ortaya koyuyor. Gerçekten de şehirlerin nüfusu çoğaldıkça, asabiyet zayıflamakta nihayet yok olmakta; küçük yerleşme merkezlerine ve nüfuzu az olan kasaba ve köylere doğru gidildikçe asabiyet kendini hissettirmekte ve kuvvetini belli etmekte, göçebe aşiretlere varılınca da artık orada her şey asabiyete bağlı olmaktadır (İbn Haldun, 2005: 98).

Ancak bu noktada İbn Haldun'un üzerinde durduğu asabiye kavramı içerisindeki iki türülük önemlidir. Aslen asabiye temel amaç ve metod olarak değerlendirildiğinde dönüşmekte ve bir başka form içerisine girmektedir. Bedevi düzeni içerisinde kuvvetli olan asabiye ile hazeri düzeninde bir aradalığı ve toplumun birlikteliğini ortaya koyan asabiye tam olarak birebir örtüşmemektedir. Bu sebeple İbn Haldun, her iki asabiye düşüncesini ayrıştırmak için birbirlerinden ayrı

adlandırmaktadır. Bedevi düzeni asabiye olgusu, hazeri düzende yerini bir başka tür asabiye olgusuna bırakmaktadır. İbn Haldun, bu asabiyeler arasındaki geçiş üzerinde durmak yerine bunun daha önce bahsettiğimiz gibi akışı içerisinde doğal bir süreç olduğunu ancak burada dikkat edilmesi gereken hususun hazeri düzen içerisinde hangi şartlar altında asabiye'nin nasıl bir şekil aldığı ve ortaya çıkan bu asabiye kavramının oluşun mülk ve devlet üzerinde nasıl bir etki yarattığını vurgulamaktadır (İbn Haldun, 2005). Buradan hareketle nesep ve sebep asabiyeleri olmak üzere iki temel asabiye türü ile devam etmek gerekmektedir.

Nesep asabiyetinde aynı soydan gelmek ve kandaş olmak şart olduğu halde, sebep asabiyetinde böyle bir şart aranmaz, ilk cemiyetlerde ve bedevilerde yaygın, hakim, kuvvetli ve tesirli olan nesep asabiyeti iken, son asırlardaki içtimai gelişmeler hazeri/medeni cemiyetlerde durumu tersine çevirmiş, nesep ve kan bağı ile ilgisi bulunmayan sebep asabiyetini yaygın ve etkili hale getirmiştir. Bu durum milli asabiyetler şeklinde tecelli etmiştir (İbn Haldun, 2005: 99). Nesep asabiyesinde üzerinde durulması gereken;

Şunu bil; Aşıkardır ki sarîh nesebe sahip olan bazı kimseler diğer bir nesebe geçebilirler. Diğer bir kabileyeye geçme arzusu veya işlediği bir cinayet sebebi ile kavminden firar etme nesep değiştirmenin sebebi olabilir. Artık bu kimse, yeni katıldığı kimselerin nesebinde olduğunu iddia eder. (Hislenerek ve heyecanlanarak imdada koşmak), kısas, diyetle mükellef olma ve sair hallerdeki nesebin semeresi (faydası, hükmü ve neticesi) itibari ile onlardan sayılır. Nesepteki semereler mevcut olunca, nesep de (gerçekten) mevcut olmuş gibidir. Çünkü bir kimsenin bunlardan veya şunlardan olmasının, onlara ait ahkâmın ve ahvalin onun üzerinde de cari olmasından başka bir manası yoktur. Artık bu onlarla kaynaşarak kendilerinin soydaşı olmuş gibidir. Sonra aradan geçen zamanın uzun olması sebebi ile ilk nesebi unutulmaya maruz kalır, durumu bilenler ölüm sureti ile ortadan kaybolurlar. Bu sebeple gerçek durum halkın ekserisi için gizli kalır. Nesepler itibari ile bir koldan öbür kola giriş ve geçiş halleri öteden beri süre gelmiştir. Gerek cahiliye gerekse İslam Dönemlerinde Araplarda ve Arap olmayanlarda bir kavmin öbürleri ile kaynaştığı (ve onların nesebine dahil olduğu) vakidir (İbn Haldun, 2005:337).

Sebepl asabiyesi ise asabiye'nin kan bağı ya da aynı aileden hatta kavimden gelme özelliğini giderek yitirdiği ancak bunun yerine farklı 'itici faktörleri' bir arada tutan ve birleştiren unsurların olduğu bir durumu belirtmektedir.

Görüldüğü gibi düşündür, soyu biyolojik kökeninden tamamen bağımsız olarak değerlendirmektedir. Yaşadığı coğrafyada kan bağına büyük önem verilmesine rağmen, ona göre kan bağı'nın, köken birliğinin, aynı soydan gelmenin yararı sadece işlevindedir. Bu işlev başka yollarla sağlanabiliyorsa, soy bağı'nın pek bir anlamı kalmaz (Uygun, 2008: 48).

Dinsel dayanışma ve bu dayanışmanın getirdiği beraberlik hissi ise sebep asabiyesi içinde çok önemli ve vurgulanan bir noktadır.

...Dinsel boya [dinsel bir inancı benimseme] kabile halkındaki yarışmaları, kıskançlıkları giderir, yönelişleri hak doğrultusunda birleştirir. Dinsel boyaya girmiş olanların, yapacakları işlerde, girişimlerinde bilinçli olmalarını sağlar bu boya. Böyle bir niteliği almış olan kabile halkını, artık hiçbir şey durduramaz. Çünkü bu halktaki bireylerin yönelişleri birdir, istekleri amaçları birdir. Onlar istekleri ve amaçları için ölebilirler. Bu nedenle, ele geçirmek istedikleri bir devletin halkı, dinle boyanmış olanlardan kat kat çok olsa bile, onlara karşı koyamaz (İbn Haldun, 2005: 378).

Bu noktadan hareket etmek gerekirse daha öncede açıkladığımız gibi toplumsal hareketlilik bedevi toplumdan şehir toplumu olan hazeri topluma geçiş sürecinde asabiye'nin içinde bulunduğu durum değişmekte ve böylece yer aldığı oluşum kan bağı ya da soya dayalı bir oluşumdan 'dini' ya da 'mezhep' asabiyesine dönmekte aynı zamanda farklı ve ideolojik diyebileceğimiz bir asabiye kavramı ve oluşumu ortaya çıkmaktadır (Uygun, 2008: 46).

Asabiye kavramının toplumsal dönüşüm süreci ile beraber dönüşerek ve değişerek kendisine yeni düzen içerisinde yer bulması, İbn Haldun'un yaşadığı dönemde kabileler ve farklı grupların yine asabiye dinamiği ile bir araya geldikleri ve devleti oluşturdukları bir ortamı oldukça net özetlemektedir.

Asabiye kavramı ile İbn Haldun'un yer verdiği dönüşüm sürecinin batı siyasal düşünceler tarihi içerisinde benzerlikler taşıdığı olgu ve kavramlar olduğu söylenebilir. Bu paralelde asabiye kavramı ile ilgili açıklaması yapılmış olan durumların, batı siyasal düşüncesi ile paralellik gösteren olgu kavram ve düşünceler ile karşılaştırması yapılarak devam edilecektir

2. Millet Kavramı ve Asabiye İlişkisi

Ibn Haldun'un asabiye kavramı ile ele aldığı durum, batı siyasal düşünceler tarihi içerisinde de incelenen bir olgudur. Kavramın taşıdığı içerik, Rosenthal tarafından grup duygusu ya da dayanışma (group feeling or solidarity), De slane tarafından zümre ruhu (esprit de corps), Monteil tarafından kabile ruhu (esprit de clan), Ritter tarafından dayanışma ruhu (feeling of solidarity), Halpern tarafından grup dayanışması (group solidarity), Bahş ve Şirvani tarafından cemaat ruhu (communal spirit), Margoliouth tarafından kabilecilik (clannishness), Mehdi tarafından sosyal dayanışma (social solidarity) olarak tanımlanmaktadır (aktaran Hassan,2008). Aynı zamanda Von Kremer, bu kelimenin milliyet fikri (nationalitatsidee) tabiri ile karşılanabileceğini ifade etmiştir. Salahattin Huda Bahş, asabiye kelimesini “cemaat ruhu” tabiri ile tanımladıktan sonra asabiye, modern milliyetçilik fikrinin muadilidir diyerek kavrama açıklama getirmiştir (Bahş, aktaran Corbin, 2007:96). F. Gabriel, asabiyetle milliyetçilik mefhumlarının birbirinden farklı olduğu kanaatinde (Gabriel aktaran, Corbin,2007: 96).

(Batı veya İslam) Siyasal düşünceler tarihi içinde kavramların yer aldıkları yüzyıl, ortam ve düşünürün içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiği ilkesi oldukça önemlidir. Bu çalışma içerisinde asabiye kavramı çağının içinde bir değerlendirilme ile ele alınmış ancak farklı coğrafya ve toplumsal yapılara ait düzen içerisinde benzerlik gösteren kavramlar olarak kimlik, aidiyet ve millet kavramları üzerinden bir analiz amaçlanmıştır. Bu paralelde millet, etnisite gibi toplulukların biraradalığına dair kavramların farklı yaklaşımlar ile nasıl ele alındıkları ortaya konarak başlanacak ve asabiye kavramı ile ortak noktaları ya da hangi noktalarda birbirilerine benzeyip ayrıldıkları açıklanacaktır.

Milletleri doğal yapılar olarak gören ilkçi yaklaşım, ‘primordialism’ olarak geçen ve başlangıcından beri var olan ya da ilk yaratılan ve ilk geliştirilen tanımını yapmaktadır (Özkırımlı, 2008: 83). Clifford Geertz tarafından dile getirilen ‘ilkçi bağ’ ki asabiye ile yakın bir anlama sahiptir:

Toplumsal yaşamın ‘verili’, daha doğrusu verili olduğu varsayılan, öğelerinden kaynaklanan bağlar olduğunu belirtir ve bunlar arasında kan bağı, dil, din ve belirli toplumsal alışkanlıkları sayar. Bu bağlara kişisel çıkarlar öyle gerektirdiği için değil, bağın kendisi önemli sayıldığı için uyulur. Önemli olan ‘doğal’ yakınlıktır, toplumsal etkileşim değil (Geertz aktaran Özkırımlı, 2008: 90).

Asabiye içinde de belirtmiş olunan bu bakış açısı (ilkçi yaklaşım), kabilelerde var olan birbirine bağlılık ve doğal dayanışma durumunu destekler niteliktedir. Farklı kabilelerin bir araya gelmesi ile toplumda oluşacak birlik ve bütünlük öncesi kabilenin tek başına kendi içinde bütünlük oluşturması, kan bağı ve doğal bağ olan ilkçi bağ ile ilişkilendirilebilir. Bu bağ, İbn Haldun tarafından psikolojik olarak da açıklanmış ve ‘bağlılık duygusu’ olarak da dile getirilmiştir. İlkçi yaklaşım, etnik gruplar üzerinde durarak başlar. Çünkü bu etnik gruplar daha sonra etnik yapının şekillendiricisi olacaklardır (Özkırımlı, 2008). İlkçi yaklaşımdaki bu kabuller, asabiyenin kabileyi bir arada tutan itici güç ve farklı kabilelerin bir arada yaşamalarına götüren güç olarak devam etmesi ile benzerlik gösterir.

Benedict Anderson'un Hayali Cemaatler'de dile getirdiği noktadan devam edersek millet kavramı inşa edilmiş bir kavram olarak vardır (Anderson, 2007). Bu modernist yaklaşımda temelde insanın bir arada tutulmasını sağlayan unsurların (din, devlet, iktidarın devam ettirilme arzusu, egemenlik) topluma kabul ettirilmesi ve ‘millet’ olarak varlık gösteren bir topluluğun ortaya çıkartılmaya çalışılması durumu vardır (Özkırımlı, 2008:105). Bu açıdan değerlendirdiğimizde asabiyenin bedevi toplumundaki aktif ve önemli rolünün giderek azaldığını ve yerini ‘sebeup asabiyesi’nin aldığını söyleyebiliriz. ‘Hayali Cemaatler’ olarak adlandırılan milletler ve modernist yaklaşım içindeki milliyetçilik anlayışı, İbn Haldun'un da üstünde durduğu ve asabiyenin asıl dayanışma ve bağlılığı sağlayan hali ile değil daha çok Hazeri hayata geçtikten sonra toplumun şehir hayatı içinde birbirinden uzaklaştığı duruma benzerlik göstermektedir. Bu sebepten asabiye ile modernist yaklaşım olarak adlandırılan yaklaşım birbiri ile anca asabiyenin sebeup asabiyesi olduğu durum çerçevesinde benzerlik göstermektedir. Anderson'un oluşturmuş olduğu düşünce

sisteminden hareketle İslam siyasal düşünceler tarihinde asabiye ya da Batı siyasal düşünceler tarihindeki etnik, etnisite gibi millet- milliyetçilik kavramlarına ön ayak olan açıklamaların birbirlerine benzerlik gösterip göstermediğine de bakmak gerekmektedir. Millet kavramının arka planında yer alan etnisite kavramı Craig Calhoun'un belirttiği üzere,

Etnisite, insan kalabalıklarını birbirine kenetleyen ve onların birbirlerinin farkında olmalarını sağlayan bir durum olarak varlık gösterir. Etnik grup içi yoğun akrabalık ilişkileri, toplumsal birliği güçlendirebilir; ama komşuluk ilişkileri, resmi örgütlenme ve birlikte çalışmakta öyledir. Ortak etnik kültür, toplumsal birliğin ve kolektif kimliğin oluşumuna katkı sağlarken, ortak kültürün ve siyasi katılımın başka biçimleri de farklı etnik grupları bir araya getirebilir (Calhoun aktaran Özkırmı, 2008:65).

Anthony Smith'in etnisite ile ilgili argümanları üzerinden devam edersek,

Benim terminolojimde bir ethnîe sadece ortak bir isim, soy miti, tarih, kültür ve teritoryal birleşme ile bir araya gelen bir halk kategorisi değildir. Ayrıca kurumsal bir insansever anlamı olan belirli bir kimlik ve dayanışma duygusunun oluşturduğu topluluktur.”

....

Etnik dayanışmanın belli zamanlarda diğer bağlılık türleri ile bezenmesi mümkündür, bu bağlılıklar hanedana, meclise, sınıfa ya da bölgeye dayalı olabilir. Fakat, bir "ethnie"nin söz konusu olduğu yerde, periyodik olarak etnik dayanışmanın yeniden ortaya çıkmasını özellikle dış düşmanlarla ve tehlikelerle yüz yüze kalındığında diğer bağlılık türlerine üstün gelebilecek şekilde yeterince güçlü ve derin bir kurumsal işbirliği beklemekteyiz (Smith, 2002: 55-56).

Bu noktalardan yola çıkarak etnik dayanışmanın önemli bir kenetleyici olduğu kabulünü asabiye'nin duygusal bir bağ olarak toplumdaki bireyleri bir arada tutan güdü olması ile benzeştirebiliriz. Aynı zamanda Anderson'un hayali cemaat olgusu ile sebep asabiyesi arasında kurulan duruma dair bir başka argüman olarak nesep asabiyesinin bedevi toplumlarda varlık gösteren bir güç ilişkisi olma halini etnisite ile; hazeri toplumlardaki birarada tutan bağ olarak sebep asabiyesinin ise milliyet ya da ulus olma halinin güdüleyicisi ile benzeştirebiliriz. Çünkü Calhoun'un da belirttiği gibi,

Öyleyse milliyetçilik, daha önceden var olan kimlik ve geleneklerden kaynağını alır, ulusal kimlikler de bu gelenekleri yansıtır. Ancak milliyetçilik önceden var olan etnik kimliklerde temel değişiklikler yapar ve kültürel miraslara yeni anlamlar katar. Etnik kökenler ve kültürel özgürlükler, modern ulus oluşumunun yalnız birer cephesidir (Calhoun, 2007:68).

Bir diğer yaklaşım olarak ele alınan 'sosyo-biyolojik' yaklaşım, Pierre van den Berghe tarafından ortaya konmuştur (Berghe aktaran Özkırmı, 2008: 90). Berghe'ye göre insanlar kendilerine yakın olanı belirlerken içlerinde buldukları ortamı yani doğdukları ortamı kan bağı, akrabalık ve başarılı üreme hedefine yönelik genetik mekanizmaları sayesinde kazanırlar. Bu durum ise öncelikle içinde buldukları aile ortamı, daha sonraysa etnik grup ile kendilerini bağlı hissetmelerini sağlar. Bu paralelde temel üç güdünün değerlendirilmesi gerektiğini belirten Berghe'ye göre bu üç temel güdü şöyledir; hısımlık/ akraba olanın seçilmesi, karşılıklılık ve zorlamadır (Berghe aktaran Özkırmı, 2008: 92). Burada belirtilmesi gereken Haldun'un üstünde durduğu ve asabiye'nin coşku ve duygu hali olması ile Berghe'nin belirtmiş olduğu durumların "güdülenme" olarak tanımlanması ve benzerlik göstermesidir.

Hısımlık/ akraba olanın seçilmesinde insanlar öncelikle kan bağı olan kişiler ile yakınlık kurarlar. Bu durum, asabiye içinde İbn Haldun tarafından da belirtilmiştir. İkinci temel güdüleyici, bireylerin karşılıklı olarak birbirlerinden yardım sağlama amacıyla olmaları durumudur. Bu durum ise İbn Haldun'un özellikle vurguladığı insanları bir arada tutan ve diğer insanlarla dayanışma içine sokan birbirlerine duydukları ihtiyaçtır görüşü ile örtüşmektedir. Üçüncü güdüleyici, tek bir tarafın yarar sağlamak için güç kullanma durumudur. Bu durum da yine asabiye paralelinde ele alınabilmektedir. Farklı kabilelerin asabiye arasındaki çatışma ve bir tarafın (bu asabiyesi ve kabile içi bağlılığı kuvvetli olan olacaktır) diğer taraf üzerinde üstünlük kurması ile sonuçlanması ve toplumun bu şekilde bedevi kültür içinde büyümeye ve hazeri topluma doğru evrimleşmesine öncü olduğu açıklaması ile benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla buradan hareketle millet kavramı ile asabiye'nin farklı siyasal düşünce akımları içerisinde oldukları halde gösterdikleri benzerlik oldukça önemlidir.

3. Sonuç Değerlendirmesi

Millet kavramı ile ele alınan üç temel yaklaşımdan yola çıkarak asabiye ve millet-ulus-etnisite kavramlarının karşılaştırmasının yapılmış olduğu bu çalışmada öncelikle asabiye kavramının kavramsal boyutunun ele alınması İbn Haldun'un bakış açısı paralelinde İslam siyasal düşüncelerine dair oldukça temel bir kavramın anlaşılması ve bu kavramın Batı siyasal düşünceler tarihi içerisinde karşılığı olan bir olgusal boyutun olup olmadığının ele alınması amaçlanmıştır. Bu paralelde öncelikle İbn Haldun tarafından açıklaması Mukaddime eserinde detaylı bir şekilde yer verilmiş asabiye kavramı ve kavramın toplumsal dönüşüm çerçevesinde nasıl bir dönüşüm içerisinde olduğu değerlendirilerek bu kavram ve toplumsal dönüşüm içerisinde karşılık gelecek kavramlara dair arka plan bilgisi verilmiştir. Sonuç olarak üç temel yaklaşım ile ele alınan millet duygusunun ortaya konduğu açıklamalar ile belli noktalarda olgusal olarak örtüştüğü görülmüştür. Burada ele alınan üç temel yaklaşım dışında birçok farklı görüşün de var olduğu düşüncesinden yola çıkarak yapılan analizin bir değerlendirme olarak ilerleyen çalışmalara ve araştırmalara bir arka plan ve bakış açısı vermesi amaçlanmıştır. Farklı dönem, kültür toplum yapısı ve düşünce dünyalarının karşılaştırması olarak bakıldığında bu çalışma içerisindeki karşılaştırma bir fikir olarak ele alınmalıdır. Tarihsel açıdan 14. yüzyılda ortaya konmuş olan asabiye ile temelde Fransız ihtilali ile bir form kazanan millet kavramının arasındaki ilişkinin doğrudan olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktadan hareketle çalışma içerisinde belirtilen benzerlikler, farklı yaklaşımların ve İbn Haldun'un görüşlerinin birbirini açıklamalar olarak alınması ile gerek İslam siyasal düşünceler tarihi, gerekse Batı siyasal düşünceler tarihi üzerine yapılacak olan araştırmalar için farklı bir perspektif sunmayı amaçlamıştır. Çalışma ileride yapılacak araştırmalar için farklı ekollerden gelen düşünce sistemlerinin toplum analizlerinin benzerlik gösterdiği bir noktayı ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Anderson, Benedict. (2007). Hayali Cemaatler. Metis Yayınları: İstanbul.
- Arslan, Ahmet. (2002). Ibn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası, Vadi Yayınları: Ankara.
- Black, Anthony. (2001). The History of Islamic Political Thought from the Prophet to the Present, Edinbourg University Press, s.165-182
- Calhoun, Craig. (2007). Milliyetçilik. Çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Cemil Meriç. (1995). Sosyoloji Ders Notları ve Konferanslar. İletişim Yayınları: İstanbul. s.177
- Corbin, Henry (2007). İslam Felsefesi Tarihi, İletişim Yayınları: İstanbul, s.61-67.
- Gellner, Ernest (1992). Uluslar ve Ulusculuk, İnsan Yayınları, İstanbul, s.26-63; 101-135
- Haldun, İbn (2005). Mukaddime C.I., Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları: İstanbul, s. 1-129; 324-369
- Hassan, Ümit. Dursun Turan (2008). Ibn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Düşüşü, Kaynak Yayınları: İstanbul.
- Hobsbawm, Eric J., (1993). Milletler ve Milliyetçilik, Ayrıntı Yayınları: İstanbul, s.14-102
- Kurtoğlu, Zerrin (2007). İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku, İletişim Yayınları: İstanbul, s.247-275
- Leca, Jean (1998). Uluslar ve Milliyetçilik, Metis Yayınları: İstanbul, s.9-54.
- Özkırmı, Umut (2008). Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Smith, Anthony D. (2002). Ulusların Etnik Kökeni, Dost Kitabevi Yayınları: Ankara, s.22-57
- Uygun, Oktay (2008). Ibn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı, XII Levha Yayıncılık, İstanbul.
- Ülken, Hilmi Ziya (2004). İslam Felsefesi, Ülken Yayınları, s. 205-213.